

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۲/۲۶
تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۷/۲۹

شناسایی عوامل تأثیرگذار بر ماندگاری خط کوفی بنایی در دوره معاصر و روند استفاده از آن در طراحی آرم نوشتاری

کاظم خراسانی*
اصغر کفشچیان مقدم**

چکیده

خط کوفی بنایی از تکرار واحدهای هندسی به صورت عمودی، افقی و موازی بر روی شبکه (مسطر) حاصل می‌شود و به دلیل جنبه‌های بصری منحصر به فرد و ارتباط تنگاتنگ آن با معماری قابلیت‌های بسیاری برای استفاده در هنر معاصر دارد. این مقاله پژوهشی است پیرامون شناسایی عوامل تأثیرگذار بر ماندگاری خط کوفی بنایی در دوره معاصر و روند استفاده از آن در طراحی آرم نوشتاری، با بررسی خصوصیات ساختاری و هندسی این خط می‌توان دلیل ماندگاری آن را به عنوان خطی سنتی با روحیه‌ای نو بررسی کرد و این ویژگی‌ها را در طراحی آرم نوشتاری تعمیم داد. قابلیت ساختاری این خط، روابط مشخص و تعامل بین سواد و بیاض در آن، سادگی و صراحت اجزاء، داشتن نظم و ترتیب منطقی، خوانایی و فارغ بودن از تغییرات ضخامت، عدم اعراب‌گذاری، داشتن پیشینه سنتی و ظرفیت نوگرایی بالای آن، قابلیت تغییر فضاهای مثبت و منفی و بافت‌پذیری آن، مجموعه‌ای از ویژگی‌های منحصر به فردی را در این خط ایجاد کرده که آن را مستعد استفاده در هنرهای تجسمی، به خصوص طراحی آرم نوشتاری می‌کند.

همچنین سادگی، نظم منطقی، رمزوارگی، ضخامت یکسان فضاهای سیاه و سفید، تناسب در ترکیب حروف، استفاده از سطوح تخت، حرکات عمودی، افقی، موازی و توانایی ایجاد فضاهای مثبت و منفی، قابلیت شکل‌پذیری فراوان و تداعی قالب هندسی، داشتن بالاترین ظرفیت برای چیدمان و ترکیب، دگرگونی صورت الفبایی حروف در راستای چیدمان و استفاده از حداقل کلمات، قابلیت تغییر فضاهای مثبت و منفی و بافت‌پذیری از جمله ویژگی‌های ذاتی این خط هستند که در دوره معاصر می‌توانند با حفظ روحیه مدرن نقش گرافیکی ارزنده و کارآمدی داشته و به آسانی برای طراحی آرم‌های نوشتاری در خدمت طراحان نوگرای گرافیک معاصر قرار بگیرند.

• اهداف پژوهش

شناسایی عوامل موثر در ماندگاری خط کوفی بنایی.

شناسایی مهم‌ترین قابلیت‌های شکلی و ساختاری کوفی بنایی جهت طراحی آرم نوشتاری.

• سؤالات پژوهش

عوامل تأثیرگذار در ماندگاری و نو بودن خط کوفی بنایی کدام است؟

از کدام جنبه‌های ساختاری کوفی بنایی می‌توان در طراحی آرم نوشتاری بهره برد؟

• فرضیه

به نظر می‌رسد شکل ساختاری کوفی بنایی سبب نوگرایی این خط در دوره معاصر شده است و این خط می‌تواند پاسخگوی نیازهای ارتباط تصویری معاصر باشد.

واژگان کلیدی

کوفی بنایی، قابلیت ساختاری، سواد و بیاض، آرم نوشتاری.

* پژوهشگر دکتری پژوهش هنر، لابراتوار دکتری نظر. هیئت علمی موسسه آموزش عالی فردوس مشهد. نویسنده مسئول ۰۹۱۵۵۱۱۸۶۶۵
Kazem_khorasani87@yahoo.com

** دکتری هنرهای تجسمی. استادیار دانشگاه تهران، پردیس هنرهای زیبا. kafshchian@yahoo.com

چارچوب تحقیق

بخشی از تداوم حیات خط کوفی، در خط کوفی بنایی نهفته است، چرا که این خط با داشتن خصیصه‌هایی از جنبه ساختاری تا دوره معاصر کاربرد داشته و روند استفاده از آن همچنان ادامه دارد. خط کوفی بنایی دارای جایگاه والایی در معماری ایران بوده و نسبت به دیگر خطوط اسلامی از مبانی و اصول ارتباط تصویری برخوردار است. می‌توان این نکته را عنوان کرد که اغلب عناصر بصری (نقطه، خط، شکل، بافت و رنگ) در کوفی بنایی به کار رفته است. بر این اساس به دلایل گوناگون فرهنگی، مذهبی و قابلیت‌های ساختاری که این خط داراست، می‌تواند دست مایه‌ای جهت خلق آثار طراحی معاصر از جمله: طراحی آرم‌های نوشتاری محسوب شود. متأسفانه تحقیقات انجام شده در این زمینه بسیار محدود بوده و تنها اشارات مختصری در رابطه با این خط انجام شده است. اغلب پژوهش‌های انجام شده در این زمینه، بیشتر به جنبه محتوایی و تاریخی خط کوفی بنایی پرداخته و کمتر جنبه‌های بصری و زیبایی‌شناسی آن لحاظ شده است. از جمله پژوهش‌های انجام شده در ارتباط با این خط، عبارتند از:

۱. مقاله خطوط معقلی و بنایی در معماری ایران نوشته حسین زمرشیدی در سال ۱۳۸۱، که در مجله رشد آموزش هنر به چاپ رسیده. در این مقاله پیشینه‌ای از خط کوفی بنایی و کاربرد آن در معماری ایران آمده است.

۲. مقاله دیگری نیز از همین پژوهشگر با عنوان تحول خط بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزیینات کتیبه‌ای مسجد حکیم اصفهان در سال ۱۳۹۰ در مجله مطالعات هنر اسلامی به چاپ رسیده است. در این مقاله جنبه تزیینی این خط در مقوله کتیبه‌نگاری مطرح شده است.

۳. مقاله ریشه‌های نشانه‌های نوشتاری در خوشنویسی سنتی، نوشته عبدالرضا چارثی در سال ۱۳۸۳ در مجله ماه هنر موجود است که در آن خوشنویسی سنتی و طراحی نشانه‌های نوشتاری براساس واژه‌های جهانی مطرح شده است.

۴. مقاله‌ای با عنوان هنر کاشی‌کاری و خط بنایی نوشته سعید حکیمی در سال ۱۳۸۰ در کتاب ماه هنر؛ در این مقاله روندی اجمالی از استفاده تاریخی این خط در کاشی‌کاری ذکر شده است.

علاوه بر آن چند نمونه پایان‌نامه‌های دانشجویی را نیز می‌توان عنوان کرد که محتوایی از کوفی بنایی را دارا هستند، مانند:

۱. پایان نامه بررسی خط کوفی بنایی و معقلی در مسجد حکیم اصفهان و الهام از آن جهت ساخت سرامیک‌های کاربردی. محقق: امین خدادادی، استاد راهنما: امید قجریان

و دکتر علیرضا باوندیان، در سال ۱۳۹۱ از دانشگاه هنر اصفهان.

۲. پایان نامه تبیین ویژگی‌های گرافیکی کتیبه‌های کوفی بنایی مسجد جامع اصفهان، محقق: مطهر رادی، استاد راهنما: عبدالرضا چارثی، سال ۱۳۸۹، دانشگاه شاهد.

۳. پایان‌نامه‌ای با عنوان بررسی اصول گرافیکی حروف در خط کوفی کتیبه‌های ابنیه دوره سلجوقیان، محقق: علی بختیاری، استاد راهنما: سید ابوتراب احمد پناه، سال ۱۳۸۱ از دانشگاه تربیت مدرس.

در تمام پژوهش‌های انجام شده جنبه تاریخی این خط لحاظ شده است و در اغلب موارد نیز جنبه کاربردی این خط در تزیینات کتیبه‌نگاری ابنیه عنوان شده است. اما در هیچ کدام از پژوهش‌های انجام شده، عوامل تأثیرگذار بر ماندگاری این خط و روند استفاده از آن در طراحی آرم نوشتاری، مورد بررسی قرار نگرفته است.

بر این اساس در این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی سعی شده تا عوامل تأثیرگذار بر ماندگاری این خط شناخته شود و روند استفاده از این قابلیت‌ها در طراحی آرم‌های نوشتاری معاصر مورد مذاقه قرار گیرد. در این راستا سؤالاتی مطرح شده است، از جمله اینکه:

عوامل تأثیرگذار در ماندگاری و نو بودن خط کوفی بنایی کدام است؟

از کدام جنبه‌های ساختاری کوفی بنایی می‌توان در طراحی آرم نوشتاری بهره برد؟

این پژوهش بر پایه فرضیه ذیل بنا شده است: خط کوفی و الفبای آن با وجود قدمتی که دارد به اعتبار روابط، انضباط گرافیکی و ظرفیت‌ها و ظرافت‌های بصری که در ذات خود دارد می‌تواند به عنوان یک عنصر گرافیکی مردن در جهان گرافیک معاصر هنرمندانه ایفای نقش کند؛ لذا به نظر می‌رسد شکل ساختاری کوفی سبب شده است در دنیای گرافیک مدرن معاصر در مقام یک عنصر گرافیکی بسیار کارآمد در حوزه گرافیک نوشتاری ایفای نقش کند از این رو این خط می‌تواند پاسخگوی نیازهای ارتباط تصویری معاصر باشد. و این مقاله سعی دارد به ظرفیت‌ها و ظرافت‌های بصری (visual) آن بپردازد. براین اساس در این مقاله، ابتدا پیشینه‌ای مختصر درباره خط کوفی بنایی ارائه شده است. سپس قابلیت‌های شکلی و ساختاری که در ماندگاری این خط تأثیر فراوانی دارد مطرح شده و روند استفاده از این ویژگی‌ها در آرم نوشتاری معاصر مورد تحلیل قرار گرفته است.

مقدمه

خوشنویسی از طلعه ظهور اسلام تا امروز به‌عنوان یکی از

صورت آزاد و فواصل وسیع که با استفاده از خطوط اضافی و زایده‌ها فضای خالی و وسیع آن پر شده است نوشته می‌شود. در نوع متوسط کوفی بنایی، زمینه و خط طوری نوشته می‌شود که در آن فاصله زیاد و خطوط اضافی وجود نداشته و به صورت مساوی و موازی نوشته می‌شود. در نوع مشکل کوفی بنایی علاوه بر نظم و دقتی که وجود دارد، باید سواد و بیاض نیز حفظ شود و خوانده شود که به طور معمول به این نوع، کوفی بنایی متداخل نیز گفته می‌شود (فضایلی، ۱۳۶۲: ۱۶۰). در تصاویر ۳ - ۱ نمونه‌ای از این خطوط آمده است.

این خط شامل خطوطی مستقیم و صاف است که به صورت افقی و ۱۸۰ درجه با زوایای تندی قرار گرفته است و در آن تناسب سیاهی و سفیدی به صورت یک قانون باید رعایت شود (یارشاطر، ۱۳۸۴: ۳۵). این خط زمانی که به کمال مطلوب خود رسید به معقلی شهرت یافت (در آن وجود ندارد. اساس خط معقلی بر صفحه شطرنجی شده ترسیم می‌شود، سپس با آجر یا کاشی چیده می‌شود، عنصر قالب و تشکیل دهنده، آجر (خشت) است. در خط معقلی دور وجود ندارد و همه حروف سطح است (هروی، ۱۳۴۶: ۵؛ فضایلی، ۱۳۶۲: ۱۶۱). در رابطه با ارزش‌های فضایی و ضوابط مثبت و منفی حروف در خط بنایی در کتاب تحفه‌المحبین چنین آمده است: «و صورت مذکوره را در قدیم الزمان به طریق معقلی که تمام سطح است و هیچ دوری در آن نبوده می‌نوشته‌اند و بهترین خط معقلی آن است که سواد و بیاض آن توان خواندن» (سراج شیرازی، ۱۳۷۶: ۹۱۱). از این خط در نماسازی‌های داخلی برای ازاره‌ها و در زیر دوره‌ها به صورت عرق چین استفاده می‌شود، در نماسازی خارجی نیز در ستون‌های پشت‌بغل‌ها، کتیبه‌های افقی و عمودی گلدسته‌ها، پوشش‌گنبدها و در ساقه گنبد بصورت کتیبه دوار و در شکل‌های مختلف با سواد و بیاض، ترنج‌ها و گل‌ها نقش می‌بندد (حکیمی، ۱۳۸۰: ۱۰۳).

به طور کلی، ساختار هندسی این خط حوزه کاربرد و مفاهیم آن را از سایر قلم‌ها به طور کامل متمایز کرده است، همچنین به دلیل قابلیت بصری شگرف، مجاورت چند ساله با نگارش متون مقدس و استفاده همزمان آن در فضاهای معماری در دوره‌های مختلف، ارزش‌های بسیار فرهنگی و هنری را در این خط رقم زده است.

تحلیل ساختاری خط کوفی بنایی

با توجه به اینکه خط کوفی بنایی همواره بر روی شبکه^۳ (مسطر) طراحی می‌شود، قابلیت‌های هندسی و ساختاری فراوانی با خود دارد که می‌تواند در هنرهای گوناگون مورد استفاده قرار گیرد.

ارزنده‌ترین هنرهای بصری دارای جایگاه والایی بوده است. ارزش و اعتبار این هنر مرهون کتابت قرآن مجید بوده و اعتلای آن به یقین وابسته به اسلام است. با گسترش اسلام، خط عربی به ملل مختلف نفوذ کرده و به مرور ابداعات و تحولات بسیاری در آن ایجاد شد. از قدیمی‌ترین خطوط اسلامی، خط کوفی است که سابقه‌ای برابر با ظهور اسلام دارد. این خط در ابتدا جهت کتابت قرآن مجید به کار رفته و به مرور زمان گونه‌های متنوعی را شامل شده است. هر یک از نمونه‌های این خط دارای کاربردهای متفاوتی بوده که از مهم‌ترین کاربردهای آن، کتابت متون به خصوص متون مذهبی و کلام الله بوده، همچنین کاربردهایی در معماری و تزیینات ابنیه نیز داشته است. یکی از نمونه‌های برجسته این خط، کوفی بنایی است که به دلیل کارکرد بیشتر آن در معماری بن‌ام‌های معقلی، معماری، منحصر، مربع، مستطیلی و متداخل شناخته می‌شود.

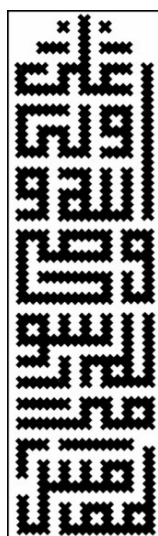
درباره خط کوفی بنایی

خط کوفی که از نیمه دوم ق به اوج خود رسید دارای انواع مختلفی است. یکی از انواع آن به نام کوفی بنایی (معقلی) در بسیاری از بناها و مساجد باستانی به خصوص از دوره تیموریان و صفویان در اصفهان و مشهد و نقاط دیگر بسیار کار شده است. گفته شده حرکات مستطیل یا مربع شکل حروف، این خط را از انواع دیگر کوفی مستثنی می‌کند. (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۸۷) می‌توان گفت کوفی بنایی، یکی از قدیمی‌ترین انواع کوفی است که به کارگیری آن از دوره سلجوقی به منظور تزیین بناها و پوشش گنبدها آغاز شد (فضایلی، ۱۳۶۲: ۱۶۰؛ ایمانی، ۱۳۸۵: ۲۰۸). این خط که نوع تزیین نشده خط کوفی است، دارای حرکات مستطیل و گاه مربع شکل بوده که در انتخاب این زوایا دقت زیادی به کار می‌رود، به طوری که یک طرح کامل هندسی را ایجاد می‌کند. به نوع بنائی نیز مشهور است و با واژگانی چون: معقلی، بنائی، منحصر، مربع، مستطیل و متداخل نیز خوانده می‌شود (بهرام‌زاده، ۱۳۸۲: ۸۷). در واقع می‌توان این نکته را عنوان کرد که خط کوفی، نخستین خط خوش و با قاعده‌ای است که نسخه‌های متعددی از قرآن مجید به آن خط نگارش یافته و بسیاری از این نسخه‌ها تا روزگار ما برجای مانده است (فکرت، ۱۳۷۷: ۱). کاربردهای متعدد خط کوفی بنایی در مواردی نظیر: کتابت قرآن مجید، سکه‌های اسلامی و به خصوص در کتیبه‌نگاری ابنیه جهت تزیینات مقابر، مدارس و مساجد مشاهده می‌شود.

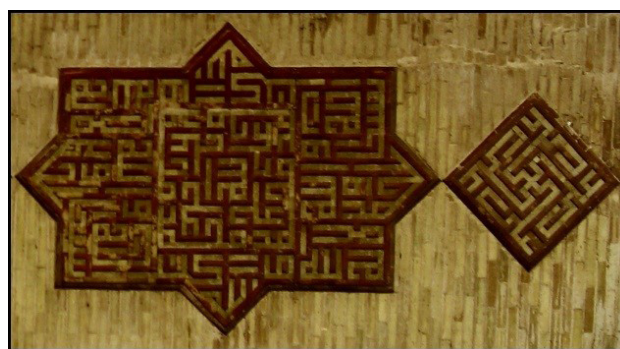
کوفی بنایی به سه نوع آسان، متوسط و مشکل تقسیم می‌شود. به گفته حبیب الله فضایلی، در نوع آسان، عبارت در یک سطح هندسی با حرکات مستطیلی یا مربعی به

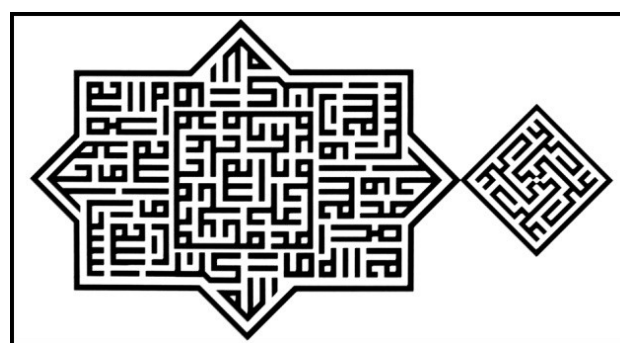
تصویر ۱. ب. نمونه‌ای به خط کوفی بنایی ساده (آسان) با عبارت علی ولی الله و وصی الرسول المومنین، صحن مسجد جامع اصفهان. مأخذ: حلیمی، ۱۳۹۰: ۱۶۵.

تصویر ۱. الف. نمونه‌ای به خط کوفی بنایی ساده (آسان) با عبارت علی ولی الله و وصی الرسول المومنین، صحن مسجد جامع اصفهان. مأخذ: حلیمی، ۱۳۹۰: ۱۶۵.

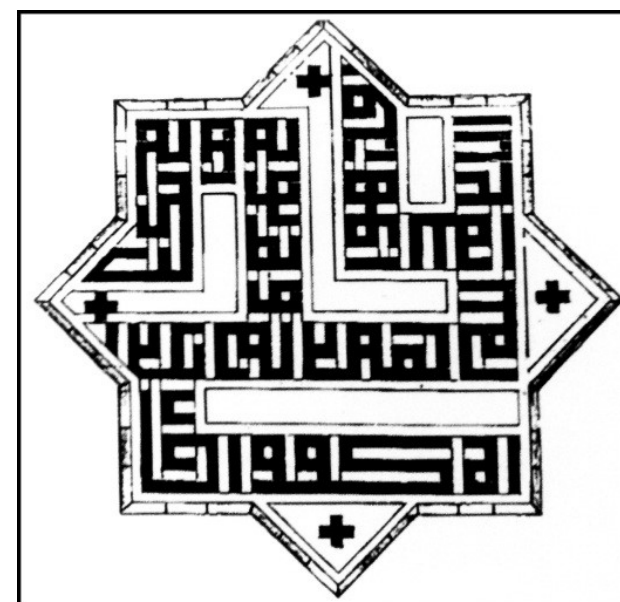
تصویر ۲. ب. نمونه‌ای به خط کوفی بنایی متوسط با عبارت محمد، علی، الله، سبحان الله، علی ولی الله، مسجد جامع اصفهان. مأخذ: حلیمی، ۱۳۹۰: ۲۴۵.

تصویر ۲. الف. نمونه‌ای به خط کوفی بنایی متوسط با عبارت محمد، علی، الله، سبحان الله، علی ولی الله، مسجد جامع اصفهان. مأخذ: حلیمی، ۱۳۹۰: ۲۴۵.

تصویر ۳. ب. نمونه‌ای به خط کوفی بنایی مشکل با عبارت قل هو الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد، سرپایه نمای خارجی مسجد گوهرشاد، مجموعه زیارتی امام رضا (ع). مأخذ: مصدقیان، ۱۳۸۴: ۷۴.

تصویر ۳. الف. نمونه‌ای به خط کوفی بنایی مشکل با عبارت قل هو الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد، سرپایه نمای خارجی مسجد گوهرشاد، مجموعه زیارتی امام رضا (ع). مأخذ: مصدقیان، ۱۳۸۴: ۷۴.

بر روی آن شکل گرفته در گردش‌ها و اتصالات، دچار تنوع می‌شود. از این رو توانایی بسیار زیادی در ایجاد فضاهای مثبت و منفی، قابلیت شکل‌پذیری فراوان و استعداد بسیاری در راز و رمزدار کردن نوشته‌ها دارد. ایرانیان بهره‌گیری از کوفی بنایی را با شبکه مربع (شطرنجی) آغاز کردند.

ولی در ادامه توانستند از شبکه‌های دیگر از جمله مثلث متساوی الاضلاع به خوبی بهره‌گیرند (معروف، ۱۳۹۳: ۶۱) خط کوفی بنایی از نمونه اقلامی است که خصوصیات آن

این خط که به لحاظ فرم، دارای سطوح تخت، گردش‌های زاویه‌دار و ساختاری ساختمانی است متناسب با مسطری که

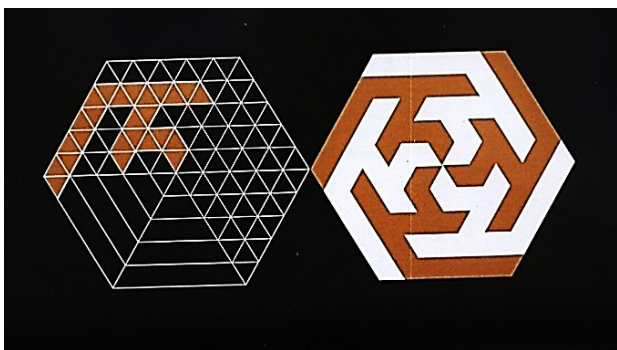
اجزا و حروف با یکدیگر تحت زاویه ۹۰ درجه شکل می‌گیرد. همین خصوصیات باعث شده این خط دارای نظم و چهار چوبی مشخص بوده و حتی در برخی مواقع با وجود پیچیدگی که در این خط مشاهده می‌شود، اشکالی در خوانایی آن ایجاد نشده و در بناها به راحتی در کنار نقوش دیگر قرار می‌گیرد. در مواردی این خط به صورت ۴۵ درجه قرار گرفته که به آن چلیپا نیز اطلاق می‌شود که با انحراف ۴۵ درجه از خط افق ایجاد می‌شود. در تصویر ۴ نمونه‌ای از کوفی بنایی چلیپایی آمده است.

• موجز بودن شکل ساختاری نوشتار : متونی که به خط کوفی بر اشیا یا ابنیه نقش می‌بندند، در بین خطوط دیگر در دسته خطوط ساده قرار گرفته و به شکلی ساده و خلاصه شده نوشته می‌شوند. می‌توان عنوان کرد که این خط بدون هیچ‌گونه پیچیدگی و تزیین بوده و حروف و

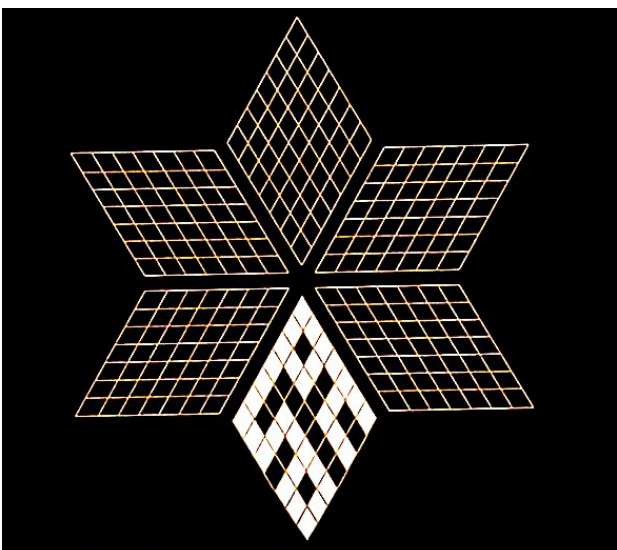
تأثیر بسیاری در ماندگاری این خط تا دوره معاصر داشته است، علاوه بر آن ویژگی‌های منحصر به فردی را شامل می‌شود که می‌توان از آنها در طراحی حروف و آرم بهره گرفت، در ذیل برخی از این ویژگی‌ها عنوان شده است.

- سادگی و بی‌پیرایگی : اجزای حروف به صورت عمودی یا افقی بوده و تکرار آنها فرم‌های موازی و هم‌راستایی پدید می‌آورد که ساختمانی مستحکم را به نمایش می‌گذارند. خطوط بنایی اغلب از نقطه‌گذاری، تشدید یا زیر و زبر بی‌نیاز است. این خط عاری از هرگونه تزیینات بوده و ساده‌ترین نوع از خطوط کوفی محسوب می‌شود.

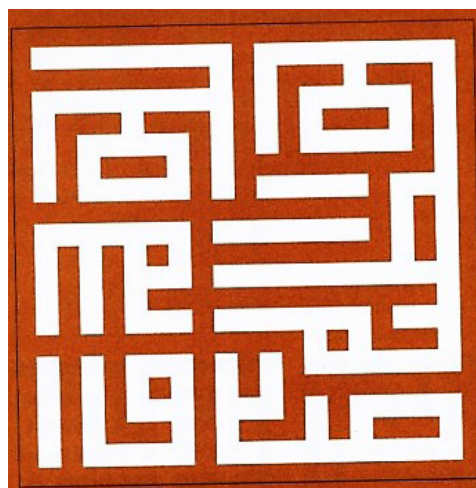
- داشتن نظم و ترتیب منطقی : خط کوفی بنایی به‌طور معمول در چهارچوب مربع یا مستطیل و گاه در دیگر اشکال هندسی جدول‌بندی می‌شود. تعداد خانه‌های هر ردیف در کادر مربع باید عددی فرد باشد. حرکات این خط و برخورد

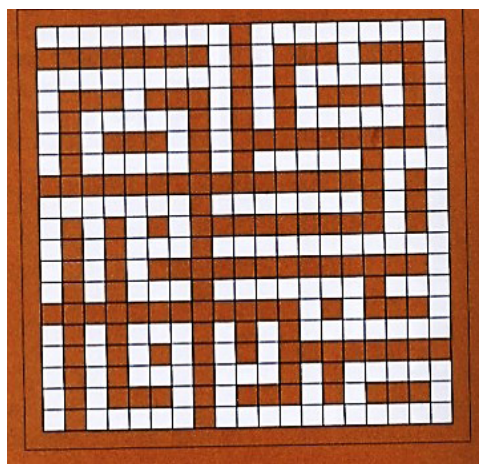
تصویر ۵. نمونه‌ای از تکرار شش‌گانه نام مبارک «علی» : سه بار در فضای مثبت و سه بار در فضای منفی، مبنای طراحی این نشان، شبکه مثلث متساوی الاضلاع است، مأخذ : شهیدی، ۱۳۸۹: ۶۱.

تصویر ۶. نمونه‌ای از کوفی بنایی با نام محمد بر شبکه لوزی شکل، هر لوزی خود از دو مثلث متساوی الاضلاع شکل گرفته است، مأخذ : شهیدی، ۱۳۸۹: ۶۳.

تصویر ۴. الف. نمونه‌ای به خط کوفی بنایی با شبکه شطرنجی، عبارت «صدق الله العلی العظیم» مأخذ : شهیدی، ۱۳۸۹: ۷۱.

تصویر ۴. ب. نمونه‌ای به خط کوفی بنایی با شبکه شطرنجی، عبارت «صدق الله العلی العظیم» مأخذ : شهیدی، ۱۳۸۹: ۷۱.

خط همان قابلیت هندسی بودن آن است که این خط را از بقیه خطوط مستثنی می‌کند، می‌توان گفت با وجود قرارگیری این خط در اشکال مربع و مستطیل یا چند ضلعی‌های منظم، این خط خوانایی خود را از دست نمی‌دهد.

• قرارگیری در حالت‌های عمودی، افقی و قالب‌های هندسی : خط کوفی بنایی دارای حروفی است که گاه با خطوط عمودی و گاه خطوط افقی، در قالب‌های هندسی، با استقامتی زیبا از ترکیب و رعایت توازن بین خطوط عمودی و افقی ترکیب‌هایی ساده و محکم را تشکیل می‌دهد، این مشخصه کوفی بنایی، سبب شده تا از آن در قسمت‌های مختلف فضای معماری استفاده شود.

• هم‌ارزش و ارتفاع بودن حروف کوچک و بزرگ : در این خط حروفی مانند «ر، ز، د، ا، ک، ل» که به‌صورت کوچک و بزرگ نوشته می‌شوند، دارای ارزش و ارتفاع مشخص بوده و در چیدمان آنها باید چنان مهارتی داشت که تفاوتی بین بعضی از حروف کشیده یا کوتاه ایجاد نشود، این مسئله در خط کوفی با زیاد و کم کردن بعضی از خانه‌های شطرنجی و استفاده هنرمندانه از فضاهای سواد و بیاض قابل حل است.

• نوشتن و ترکیب با حداقل عناصر مانند آجر : می‌توان گفت خط بنایی در ترکیب با کاشی‌کاری مراحل تکامل خود را چنان پیمود که خطاطان از آن در تزیین اماکن متبرکه مساجد، امام‌زاده‌ها و مدارس دینی استفاده کرده و به ایجاد خطوط درهم پیچیده و زیبا پرداختند. اما ساختار این خط به‌گونه‌ای است که قابلیت یکنواخت شدن با حداقل عناصر معماری نظیر آجر را داراست، به‌گونه‌ای که می‌توان با آن به ترکیب زیبایی از کتیبه با حداقل عناصر معماری رسید.

• دگرگونی صورت الفبا : گاه به دلیل اینکه حروف، انسجام و تعادلی در ترکیب‌بندی داشته باشند، برخی از آنها را با کشیدگی بیش از حد در خانه‌های شطرنجی قرار می‌دهند تا انسجام و وحدتی در کار ایجاد شود و ترکیب مناسبی در کار پدید آید، به همین علت گاهی این حروف دگرگون می‌شود.

• از بین رفتن فضاهای بیهوده و غیرخطی در متن : قابلیت کوفی بنایی در حوزه کاربردی بسیار جالب است، به‌طوری که می‌توان، با حداقل عناصر و به‌ساده‌ترین شکل ممکن مفهوم خود را به‌دیگران منتقل کرد و گاهی با حداقل نشان دادن کلمات، طوری که به ترکیب‌بندی لطمه‌ای وارد نشود و در برخی مواقع با حذف نقاط در کار، می‌توان مفهوم و پیام را منتقل کرد. • قابلیت تغییر فضاهای مثبت و منفی : چنان‌که در

عبارات آن، به ساده‌ترین شکل نوشته می‌شود. • رمزی شدن همراه با خوانایی : خط کوفی بنایی گاه در قالب‌هایی رمزگونه و پیچیده نوشته می‌شود، اما با وجود این رمزگونی، متون رقم خورده با این خط به‌علت ساده بودن، خوانایی خود را از دست نمی‌دهند.

• وجود فضای سیاه و سفید در کنارهم : در خط کوفی فضای سیاه و سفید با ترکیبی متعادل در کنار هم قرار گرفته به طوری که گاه هر دو فضا خوانده می‌شود. عرض فضاها سیاه و سفید با هم برابرند اما طول آن آزاد است. در هیچ قسمت از ترکیب نوشتاری این خط، نباید عرض آن از یک خانه بیشتر شود، این هم ارزش بودن فضای مثبت سفید و منفی سیاه از خصوصیات بارز یک نشانه تصویری یا نوشتاری محسوب می‌شود.

• فارغ بودن از تغییرات ضخامت دور و اغلب نقطه و اعراب : رعایت تناسب در ترکیب حروف و یکنواختی آنها، یکی بودن ضخامت در تمامی خط کوفی بنایی و عدم وجود تغییرات بسیار در اعراب و نقطه‌گذاری از دیگر ویژگی‌های خط کوفی محسوب می‌شود.

• داشتن پیشینه سنتی و مذهبی : همانطور که در مطالب قبلی گفته شد، مسلمانان در دوره‌های مختلف به‌شیوه‌های گوناگون از خط در بناها و اسناد خود استفاده می‌کردند، به طور کلی خط و کتابت پیشینه سنتی و مذهبی دارد که یکی از قدیمی‌ترین نوع آن در معماری ابنیه و کتابت قرآن کاربرد فراوانی داشته، خط کوفی بنایی بوده که روند استفاده از آن تا دوره معاصر ادامه داشته است.

• قابلیت هندسی حروف : یکی از کاربردهای دقیق این

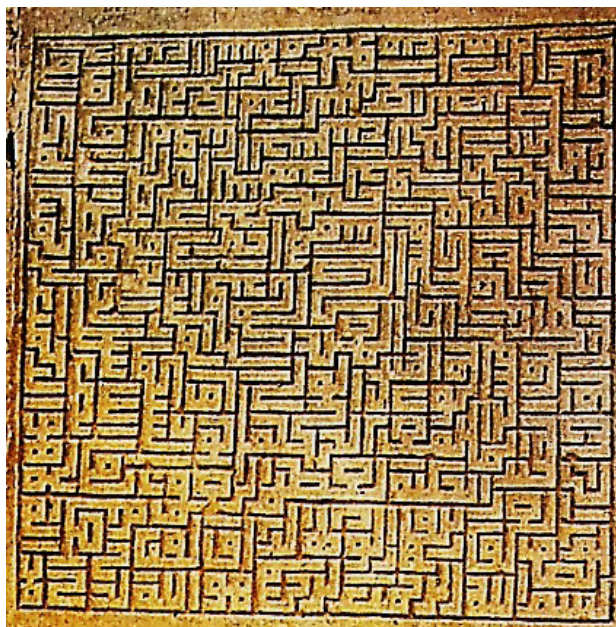
تصویر ۷. نمونه‌ای به‌خط کوفی بنایی چلیپایی با زاویه ۴۵ درجه، با عبارت الحکم لله، از راه‌های مسجد گوهرشاد، مجموعه زیارتی امام رضا (ع)، مأخذ : مصدقیان، ۱۳۸۴: ۷۴.

نمونه‌های پیشین دیدیم، رایج‌ترین ساختار کوفی بنایی تساوی فضاهای مثبت و منفی آن است، اما هنرمند ایرانی با ایجاد تغییر در نسبت سواد و بیاض (فضاهای مثبت و منفی) جلوه‌های گوناگونی به این خط داده است، گاه فضای منفی به نصف کاهش یافته و گاهی به حداقل ممکن رسیده است. نمونه ذیل خلاقیت خارق‌العاده ایرانی در طراحی حروف را به‌نمایش می‌گذارد. «البته این شیوه جذاب، پیشینه‌ای دیرینه دارد. یکی از ارزشمندترین نمونه‌ها در کاهش فضای منفی کوفی بنایی را می‌توان در مقبره پیر بکران در اصفهان دید» (معروف، ۱۳۹۳: ۶۰).

• بافت پذیری: یکی دیگر از قابلیت‌های بصری این خط ظرفیت پذیرش بافت به منظور جلب نگاه مخاطب است. در تصویر زیر بافت حصیری که بر سطح نوشتار و لبه‌های آن ایجاد شده جاذبه بصری نوشتار را افزایش داده است، طراح توانسته است با به‌حداقل رساندن فضاهای منفی، متن صلواتی منحصر به‌فرد را از سمت راست بالا آغاز کند و در گردشی حلزونی در مرکز قاب، دعا را به‌پایان برساند.

استفاده از کوفی بنایی در آرم نوشتاری

شاید بتوان کوفی بنایی را یکی از شبیه‌ترین خطوط به‌شاخه ارتباط تصویری دانست، زیرا ارتباط تصویری از جمله مقوله‌هایی است که در آن با کمترین و گویاترین عناصر، می‌توان مفهوم و پیام را منتقل کرد. خط کوفی بنایی نیز به ساده‌ترین شکل و با کمترین عناصر اما در عین حال زیبا و متنوع، متون بر روی ابنیه نوشته می‌شود. می‌توان عنوان کرد که این وجه اشتراک از جمله خصیصه‌هایی است که در این دو مبحث موجود است. بر این اساس می‌توان از سادگی و موجز بودن این خط در آفرینش آثار ارتباط تصویری استفاده کرد. به‌عنوان مثال در طراحی آرم‌های تصویری و نوشتاری، نهایت سادگی و استفاده از حداقل اجزا یکی از مهم‌ترین مواردی است که باید آن را در نظر داشت، تا با کمترین عناصر، بهره‌گیری از انقباض و انبساط، فضاهای مثبت و منفی و آهنگ بصری در نهایت زیبایی به یک ترکیب‌بندی موفق دست یافت. خط بنایی به‌دلیل داشتن خصیصه‌های نامبرده، از جمله عالی‌ترین خطوطی است که می‌توان با آن به این هدف رسید. البته در این راستا دانستن طریقه استفاده، بهره‌برداری و چگونگی قرار دادن این خط در راستای ارتباط تصویری، اهمیت بسیاری دارد که با مشاهده آثار خط کوفی بنایی و روش‌های متنوع کتابت و همچنین شناخت ویژگی‌های این خط، می‌توان از آن به‌عنوان الگویی برای خلق آثار ارتباط بصری بهره‌مند شد. در زیر نمونه‌هایی آرم نوشتاری که در طراحی آن از خط کوفی بنایی استفاده شده، مورد تحلیل قرار گرفته است.

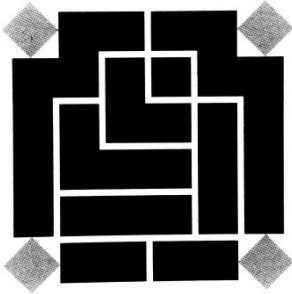

تصویر ۸. نمونه‌ای از خط کوفی بنایی برگرفته از بافتی حصیری، با عبارت اللهم صل علی محمد المصطفی و علی المرتضی و فاطمه الزهراء و خدیجه الکبری و الحسن المجتبی و الحسين الشهید بکربلاء و علی بن الحسین زین العابدین و محمد بن علی الباقر و جعفر بن محمد الصادق و موسی بن جعفر الکاظم و علی بن موسی الرضا و محمد بن علی التقی و علی بن محمد التقی و الحسن بن العسکری و الحجة القائم المهدی بن الحسن الامام المنتظر صلوات الله علیهم اجمعین، مأخذ: ماهرالنقش، ۱۳۷۰: ۱۷۵.

نتیجه‌گیری

خوشنویسی اسلامی، اعم از کوفی و غیر از آن دارای پشتوانه غنی علمی، مذهبی، فرهنگی و هنری است که سبب ایجاد زیبایی، عظمت و بقا در آن شده است. خط کوفی بنایی علاوه بر پیشینه دیرینه، به لحاظ استحکام ساختاری و اقتدار بصری، بسان چشمه‌ای همواره طراوت و تازگی را در ذات خود دارد و به‌ویژه به‌دلیل هندسه ساختاری آن به شدت قابلیت نو شدن و معاصر بودن را داراست.

با مرور بر قابلیت‌های ساختاری و بصری این خط، به‌خوبی می‌توان از آن به‌عنوان دستمایه‌ای در خلق آثار هنری معاصر بهره‌مند

توضیحات	طراح	نام آرم	تصویر آرم
حذف فضای بیاض به طوری که ارزش و خوانایی آرم از بین نرفته است، ایجاد آهنگ بصری با استفاده از توالی حروف در ۲ کرسی و جابه جایی مناسب آن.	مصطفی اسداللهی	کتاب فیلم	
ارتفاع یکسان حروف، به کارگیری همزمان فضای مثبت و منفی در کنار هم، تقارن صحیح در حرف «گ» در سمت راست و چپ آرم، چیدمان صحیح نقاط جهت پر کردن فواصل بین حروف.	داریوش مختاری	بهزاد گلپایگانی	
ارتفاع یکسان حروف، ایجاد چرخش در حرف «ک» و معکوس کردن آن، به گونه ای که تداعی کننده چرخش نوشتار در خط کوفی بنایی است.	علی جواهر	گرافیکا	
قرارگیری متوالی حروف در کنار یکدیگر و ایجاد آهنگ بصری در آرم، ایجاد قرینه در بی قرینگی با قراردادن حروف «یو» در وسط آرم و ایجاد اتصال بین حروف اول و آخر آرم.	داریوش مختاری	داریوش	
قرارگیری نوشتار در قالب مربوط، تداعی قاب شمسه و هماهنگی آن با نوشتار، استفاده به جا و مناسب از فضاهای داخل حروف، مانند: «ت» در کلمه مکتب و «الف» در کلمه رضوان.	ساره ارباب	مکتب هنر رضوان	
استفاده از چرخش کلمه در قالب مربع که محاط شده یادآور کوفی بنایی چلیپایی است، عدم استفاده از نقطه در کلمات داخل مربع نیز از خصیصه های دیگر کوفی بنایی است که در این آرم استفاده شده است.	بهنام چارئی	معمار پارسی	
تداعی شکل هندسی مربع، به کارگیری نقطه «ق» و «ی» در بالا و پایین آرم جهت قرینه کردن آرم و ایجاد آهنگ بصری با استفاده از این خاصیت.	رضا بختیاری فرد	رقیه	

<p>معکوس کردن حرف «و» در کرسی بالای آرم و ایجاد تعادل بصری با قرارگیری دو کلمه «و» در بالا و پایین، قرارگیری نقاط جهت ایجاد تعادل در وسط آرم.</p>	<p>ابراهیم حقیقی</p>	<p>انتشارات روزنه</p>	
<p>چرخش و چیدمان مناسب حروف، تداعی شکل هندسی مربع، جانمایی صحیح نقاط در رئوس اضلاع مربع که یکی از شاخصه‌های کوفی بنایی است در این آرم استفاده شده است، همچنین ایجاد برش در گوشه‌های آرم، چشم‌نوازی و هماهنگی را شامل شده است.</p>	<p>ایرج میرزا علیخانی</p>	<p>مهرسازان سبز</p>	
<p>برابری و هم راستا بودن حروف، استفاده از چیدمان چرخشی، پیوستگی حروف در جهت عقربه ساعت علاوه بر نشان دادن راه (صراط) و استفاده از زاویه چرخشی نوشتار در کوفی بنایی، تکرار حروف و ایجاد آهنگ‌بصری در آرم، استفاده مناسب از فضای بیاض وسط آرم و ایجاد نقطه تعادل در آن.</p>	<p>سید محمد احصایی</p>	<p>موسسه انتشاراتی صراط</p>	

شد، به‌طور کلی این خط به سه نوع آسان، متوسط و مشکل تقسیم شده و خصوصیت‌های ممتازی را در بر دارد که در دوره معاصر موجب ماندگاری خط کوفی بنایی شده است، این عوامل تأثیر گذار عبارتند از: سطوح تخت، حرکات عمودی، افقی، موازی و زاویه‌دار هندسی و ساختاری، توانایی بسیار زیاد در ایجاد فضاهای مثبت و منفی، قابلیت شکل‌پذیری فراوان و استعداد بسیاری در راز و رمزدار کردن نوشته‌ها.

همچنین سادگی و بی‌پیرایگی، داشتن نظم و ترتیب منطقی، موجز بودن شکل ساختاری نوشتار، رمزی بودن و پیچیدگی آن همراه با خوانایی، عرض مساوی فضاهای سیاه و سفید، رعایت تناسب در ترکیب حروف و یکنواختی آنها، فارغ بودن از تغییرات ضخامت دور و عدم وجود تغییرات بسیار در اعراب و نقطه‌گذاری، قابلیت تداعی قاب هندسی و شکل‌پذیری آن، استفاده از حروف هم ارتفاع و هم ارزش، قابلیت چیدمان و ترکیب با حداقل عناصر معماری در کتیبه‌نگاری، دگرگونی صورت الفبای حروف در راستای چیدمان و نظم دادن به ترکیب، استفاده از حداقل کلمات، گاه حذف نقاط جهت صریح بودن پیام نوشتار، قابلیت تغییر فضاهای مثبت و منفی و بافت‌پذیری از جمله خصیصه‌های مهمی این خط بوده که سبب شده در مقام یک عنصر گرافیکی روزآمد و کاربردی در خدمت طراح گرافیک نوجوی معاصر قرار گیرد.

بنابراین با شناخت و بهره‌گیری از این خصوصیات می‌توان از آنها در طراحی آرم نوشتاری محظوظ شد که یکی از مباحث مهم در ارتباط تصویری به شمار می‌آید. طراح ارتباط تصویری با آگاهی و شناخت کافی از این خط، می‌تواند با توجه به موضوع آرم نوشتاری و کارکرد آن، ضمن استفاده مناسب از شکل و ساختار این خط، با ارایه رفتارهای مناسبی نظیر: حذف، اضافه کردن، اغراق، جایجایی، تکرار، تلفیق و ... مخاطب را جهت درک صحیح و بهتر موضوع رهنمون سازد. بر این اساس، با بازبینی این خط و درک ویژگی‌های آن که یکی از مهم‌ترین آنها سادگی و صراحت بصری است، می‌توان از آن، جهت طراحی آرم نوشتاری بهره‌مند شد، به طوری که تمامی این موارد ضرورت توجه به این قلم در طراحی ارتباط تصویری معاصر در ایران را نمایان

می‌سازند. این همه نشان می‌دهد خط کوفی بنایی گرچه به عنوان کهن‌ترین خط عربی شناخته شده به اعتبار هندسه ساده، روابط، انضباط گرافیکی و ظرفیت‌ها و ظرافت‌های بصری (visual) توانسته است در مقام یک عنصر گرافیکی مدرن و روز آمد، خلاقانه در جهان گرافیک معاصر هنرنمایی کند.

هندسه ساده کوفی بنایی که اغلب بر پایه شبکه (مسطر) مربع شکل گرفته است، موقعیت مناسبی را برای رسیدن به شناخت ذات حروف فراهم می‌آورد. از این رو به نظر می‌رسد می‌توان درک و شناخت خطوط اسلامی را از کوفی بنایی آغاز کرد، از آنجا که در جهان ارتباط تصویری هندسه حضور انکار ناپذیر دارد، شخصیت هندسی این حروف که در دوره‌های بعد تکامل می‌یابد، می‌تواند آغاز راه در آموزش حروف و کلمات باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. آرم نوشتاری، دسته‌ای از آرم‌ها هستند که در آن فقط از عناصر زبانی و از یک نام یا یک یا چند حرف استفاده شده است، در اصطلاح به آن logotype هم گفته می‌شود (پهلوان، ۱۳۸۵: ۳۲).
۲. حرکت‌های مستقیم و منحنی که در خطوط خوشنویسی ایجاد می‌شود را به ترتیب، سطح و دور گویند.

Grid .۳

فهرست منابع

- ایمانی، علی. ۱۳۸۵. سیر خط کوفی در ایران. تهران: زوار.
- بهرام‌زاده، محمد. ۱۳۸۲. نظری اجمالی بر سیر تحول خطوط اسلامی و خواندن کتیبه‌ها. تهران: نیکان کتاب.
- پهلوان، فهیمه. ۱۳۸۵. درآمدی بر تحلیل عناصر تصویری در آرم. تهران: دانشگاه تهران.
- حکیمی، سعید. ۱۳۸۰. هنر کاشی‌کاری و خط بنایی (کاشی‌کاری ایران، نوشته زمرشیدی). کتاب ماه هنر، (۳۱، ۳۲): ۱۰۴-۱۰۰.
- حلیمی، محمدحسین. ۱۳۹۰. زیبایی‌شناسی خط در مسجد جامع اصفهان. تهران: قدیانی.
- شهیدی، زینب. ۱۳۸۹. تحلیل شکلی خط بنایی، مقاله در کتاب دبیره. الف. (دفتری در خط و زبان فارسی). ۵۸-۸۲.
- عفرای، بهرام و دیگران. ۱۳۹۱. لوگوتایپ‌های ایرانی. تهران: دایره چهاررنگ.
- فضایی، حبیب‌الله. ۱۳۶۲. اطلس خط (تحقیق در خطوط اسلامی). اصفهان: مشعل.
- فکرت، محمدآصف. ۱۳۷۷. خط کوفی. تهران: کیان کتاب.
- ماهرنقش، محمود. ۱۳۷۰. خط بنایی. تهران: سروش.
- مصدقیان، وحیده. ۱۳۸۴. نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد. تهران: آبان.
- معروف، غلامرضا. ۱۳۹۳. شیوه‌های طراحی نشان‌های نوشتاری فارسی. بجنورد: بیژن یورد.
- مکی‌نژاد، مهدی. ۱۳۸۷. تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی (تزیینات معماری). تهران: سمت.
- هروی، مایل. ۱۳۴۶. گنجینه خطوط درافغانستان. تهران: یساولی.
- یارشاطر، احسان. ۱۳۸۴. خوشنویسی. ت: پیمان متین. تهران: امیرکبیر.
- سراج‌شیرازی، یعقوب‌بن‌حسن. ۱۳۷۶. تحفه‌المحبین. به کوشش ایرج افشار و کرامت‌رعنا حسینی. تهران: نقطه.